

İSLAM MEDENİYETİ'NİN HADİS VE SÜNNETTEKİ TEMELLERİ

-el-Camiu's-Sahih Bağlamında Varlık, Bilgi ve Değer Tasavvuru Eksenli Bir Analiz-

THE FUNDAMENTALS OF ISLAMIC CIVILISATION IN THE HADITH AND SUNNAH
-An Analysis within the Framework of Ontology, Epistemology and Value in the
Context of al-Jamiu's-Sahih-

SALİH KESGİN*

ABSTRACT

This study examines the role and value of Hadith and Sunnah in the formation of main characteristics of Islamic civilization: the concept of ontology, epistemology and value. To do this, primarily the notion of civilization and Islamic civilization dealt with, then the relationship between sunnah and Muslim's imagination of Islamic civilization is focused. For this purpose, based on the main foundational paradigms of civilization, the constitutive notions of Islamic civilization "iman", "ilm" and "amal-i salih" are discussed by considering the related chapters of al-Bukhari's al-Jamiu's-Sahih. As a result of this work we have reached that, whenever the Muslim's perception of hadith and sunnah experiences crises also the Islamic civilisation experiences conjuncture and vice versa. Therefore, it's vital to attach importance to the implementation of the value's of hadith and sunnah during the daily life of Muslim's, to revive the Islamic civilisation.

Keywords: Hadith, Sunnah, Civilization, Islamic Civilization

ÖZ

İslam Medeniyeti'nin ayırt edici niteliklerinden varlık, bilgi ve değer tasavvurlarının teşekkülünde hadis ve sünnetin etkisini ve kaynaklık değerini tartışmayı hedeflediğimiz çalışmamızda öncelikle medeniyet ve İslam Medeniyeti kavramları ele alınmış, ardından Müslümanların medeniyet tasavvurunun hadis ve sünnetle ilişkisi incelenmiştir. Bu bağlamda; medeniyetlerin temellerini oluşturan, "varlık", "bilgi" ve "değer" tasavvurunun, Müslüman bireyin hayatındaki birer yansıması niteliğinde olan "*iman-ilm ve salih amel*" kavramları esas alınarak, Buhârî'nin el-Camiu's-Sahih adlı eserinin *Kitabu'l-İman*, *Kitabu'l-İlm*, *Kitabu'l-Cihad* ve *Kitabu'l-Edeb* başlıklı bölümleri çerçevesinde örneklerle konu tartışılmıştır. Çalışmada, İslam Medeniyeti'nin krize girmesinin hadis ve sünnet anlayışının krize girmesiyle, sünnet ve hadis algısının krize girmesinin de İslam Medeniyeti'nin kriz dönemini tecrübe etmesiyle doğrudan ilişkili olduğuna dikkat çekilmiş, İslam Medeniyeti'nin yeniden ihyâsında hadis ve sünnete gereken ehemmiyeti göstermenin hayati önem arz ettiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Medeniyet, İslam Medeniyeti

* Yrd. Doç. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Arapça'da şehir anlamına gelen "Medine"¹ kelimesinden türetilen "medeniyet" kavramı, kelime anlamı itibarıyla "şehre mensup", "şehre mensup hasletler"² anlamına gelirken; terim anlamı itibarıyla bir toplumun sahip olduğu maddi-manevi eserler ve tasarruflar bütünü olarak ifade edilmektedir.³ Medeniyet kavramının düşünce tarihi boyunca kazandığı anlamların ortak noktası, toplum hayatının sosyal, siyasal, entellektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim düzeyini ve fırsatları ifade ediyor olmasıdır.⁴

Medeniyeti tek başına bir disiplin olarak ele alan İbn Haldun, "ümran, medeniyet ve el-ictimâu'l-insâni"⁵ kavramlarını kullanarak; medeniyet tasavvurunun tek boyutlu bir kavram olarak düşünülerek sadece şehirli, müreffeh ve gelişmiş toplum anlamıyla dar bir kullanım alanına sahip olamayacağına işaret etmektedir.⁶ Cemil Meriç ise medeniyeti, "insanın kendini inzibat altına alması; fikirce ahlakça ve ruhça yükselmesi için lüzumlu araçların tümü"⁷ olarak tanımlarken; Ali Şeriatî de medeniyeti, "insan toplumunun ortaya koyduğu eserlerin, tasarrufların maddi ve manevi bütünüdür"⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Malik b. Nebi ise, bu eser ve tasarrufların cemiyetin her ferdine, çocukluktan

1 Medine (مدينة) kavramını kelime kökeni itibarıyla üç farklı şekilde izah etmek mümkündür: a) مدينة (مدينة) kelime kökünden gelen مفعولة kalıbında türetilmiş "مديونة" ifadesinin i'lal ile medine kelimesine dönüşmesiyle türetilmiştir. b) دان يدين دينا kökünden başındaki م harfi zaid ve ي harfi asıl olmak üzere "مفعلة" kalıbından gelmektedir. c) مدن يمدن مدونا kökünden, "müdü'n" masdan esas olmak üzere (فعية) kalıbında türetilmiştir.

Belirli bir yerde ikamet etmek anlamına gelen "müdü'n" masdanı esas alındığında medine kelimesi, insanın karşılaştığı her türlü ihtiyacını giderebileceği yerleşim merkezine isim olmuştur. دان kökleri esas olarak türetildiği kabul edildiğinde ise birincisinde ismi mekân olma özelliğiyle "memleket", mülk ve itaat yeri olan diyar anlamına gelirken ikincisinde ismi meful olarak "memluke", koruma altına alınmış diyar anlamında şehre işaret etmektedir. (Bkz.: İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XIII/164-170, 402.)

2 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XIII/402.

3 Bkz.: Malik b. Nebi, *Çağdaş Temel Konular*, s.30,31; Kutluer, "Medeniyet", XXVIII/296.

4 Kutluer, "Medeniyet", XXVIII/296.

5 İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, s.54; Ayrıca bkz.: Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, s.18.

6 Bu, "medeniyet" kavramının İslam dünyasında modern dönemde ödünç olarak alınıp kullanılmaya başlayan bir mahiyete sahip olmadığını; İslam toplumlarında tarihin akışı içerisinde ehemmiyet atfedilen bir kavram olarak yer aldığını göstermektedir. Nitekim İbn Haldun *Mukaddime'sinin* birinci kitab'ın birinci babına şöyle başlamaktadır:

"Birinci Kitab'ın birinci bölümü genel olarak beşeri umrân hakkındadır. Burada bazı öncüller (mukaddemat) vardır. Bu öncüllerden ilki şudur: İnsanın toplu halde yaşaması zorunludur. Hukema (filozoflar) bunu şu şekilde ifade ederler: İnsan tabiatı gereği (medeni) toplumsal bir varlıktır. Yani insanın topluma (ictimâ) kesin ihtiyacı vardır; toplum (ictimâ) onların ıstılahında "medeniyet"tir. O da umran manasındadır" (İbn Haldun, *Mukaddime*, I/337; Şentürk, *Açık Medeniyet*, s. 171.

7 Meriç, *Kültürden İrfana*, s.119.

8 Şeriatî, *Medeniyet Tarihi*, s.14

ihtiyarlığa hayatın her devresinde, ihtiyaç duyulan desteği sağladığına dikkat çekmektedir.⁹

İnsanların kavramlarla düşünmesi, öğrenmesi ve konuşması nedeniyle; kavramlar, dünya tasavvurumuzun aynası niteliğindedir. Bir kavram olarak, “Medeniyet”in, “Medine” kelimesinden türemiş olması, bunun da itaat, mülk, hüküm anlamına gelen “dane” fiil köküne sahip “din”¹⁰ kelimesinden türemiş olması, yani etimolojik açıdan ortak bir kökten gelmeleri bu noktada önemlidir. Kelimelerin arasındaki bu ilişki şu tespiti haklı kılmaktadır: “*Din*” asıl, “*medeniyet*” türevidir.¹¹ Bu kapsamda medeniyet; dini, zaman ve mekâna taşıyan bir değer olarak kıymet ifade ederken, din ise medeniyetin biçimini ve hayat tarzını belirleyen en temel unsur olma işlevine sahiptir.

Nitekim, İslam Medeniyeti’nde *vahiy*, medeniyetin “varlık kaynağı” olarak işlev görürken, *hadis* ve *sünnet* ise “kurucu irade” olarak toplumun açık ve berrak bir hayat tasavvuruna sahip olmasını temin etmiştir.¹² Bu bağlamda İslam toplumlarında vahyin, hayata yansımış ve görünür hale gelmiş hali olan sünnetin; Müslümanların dünya tasavvurlarına kaynaklık ve örneklik teşkil etmesi, yani vahyin beyan ettiği “norm”un hayat içerisinde “form”a nasıl dönüştürülebileceğini ortaya koyması; bir kavram olarak kendisi de “form” niteliğini taşıyan İslam Medeniyeti’nin, *sünnet medeniyeti* olarak vasıflandırılmasını mümkün kılmaktadır.

İslam medeniyeti ve sünnet kavramları arasındaki bu varoluşsal bağlantı bizi şu tespite yönlendirmektedir: Hadis ve sünnet tasavvurunun krize girmesi, İslam medeniyetinin de krize girmesine; İslam medeniyetinin kriz yaşamaması ise hadis ve sünnet tasavvurunun da aynı sorunla karşılaşmasına sebebiyet vermektedir. Özellikle on dokuz ve yirminci yüzyılda Müslüman nüfusun yaşadığı coğrafyada şahit olunan kriz de tam anlamıyla bu tespit eşliğinde anlaşılır hale gelmektedir. Müslümanların ve dolayısıyla modern dönem İslam Medeniyeti’nin, içinde bulunduğu krizi aşabilmesi ancak hadis ve sünnet algımızı yeniden gözden geçirmemize ve sünneti yeniden İslam düşüncesinin ve Müslüman bireyin hayat tasavvurunun merkezine yerleştirmemize bağlıdır. Çünkü ne zaman ki, Müslüman toplumlar kendi bilgi kaynakları ve kurucu unsurları olan vahiy ve vahyin hayata yansımalarını

9 Malik b. Nebi, *Çağdaş Temel Konular*, s.30-31.

10 Bkz.: İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, XIII/164-170, 402.

11 Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, s. 39.

12 Bkz.: Schweitzer, *Medeniyet Felsefesi*, s. 28-30. (Yusuf Kaplan’ın sunuş yazısı bölümünden). Ayrıca bkz.: Düzgün, “Aliya İzzetbegoviç ve Kurucu İrade Olarak İslam”, VII/1-20.

temin eden hadis ve sünnetle aralarına mesafe koymuşlarsa, medeniyet inşa etme idealinden ve fikrinden uzaklaşmışlardır.¹³ Medeniyet fikri yitirildiği için de, Müslüman toplumlar yaşanan sarsıcı buhranın aslında medeniyet buhranı olduğunu bile fark ve idrak edememektedirler.¹⁴

Bu bağlamda hadis ve sünnetin; mikro düzeyde ferdin, makro düzeyde de toplumların düşüncelerini, hayat anlayışlarını şekillendirirken nasıl bir paradigma oluşturduğu hususu en hayati soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Makalemizin temel hedefi de nebevî sünnetin ortaya koyduğu hayat anlayışının ve bu hayat anlayışına göre oluşacak medeniyetin sabitelerini ve ayırt edici niteliklerini ele almak olacaktır.

Medeniyetlerin ayırt edici niteliklerini, *varlık*(ontoloji), *bilgi*(epistemoloji) ve *değer*(aksiyoloji) tasavvurlarını merkeze alarak üç temel esas ekseninde belirlemek mümkündür.¹⁵ “Varlık tasavvuru” bir medeniyetin kendi aslı yapısını oluşturan temel unsur olarak anlam ifade ederken, “bilgi tasavvuru” ise ilme verilen değeri ve bilgiye ulaşma usulünü merkeze alması itibarıyla kıymet arz etmektedir. “Değer tasavvuru” ise *varlık* ve *bilgi* düşüncesinin sosyal hayat içerisinde mücessem hale gelmesini temin etmesi yönüyle önem ifade etmektedir.

İslam Medeniyeti, işte bu “*varlık-bilgi-değer*” tasavvurunun, Müslüman hayatındaki birer yansıması niteliğinde olan “*iman-ilim-salih amel*” üçlüsü zemininde inşa edilmiştir. Makalemizde, *hadis* ve *sünnetin* İslam Medeniyeti'nin oluşmasındaki belirleyiciliği, zikrettiğimiz üç temel sabite ekseninde, Buhârî'nin *es-Sahih* adlı eserinin “Kitabu'l-İman”, “Kitabu'l-İlm”, “Kitabu'l-Cihad” ve “Kitabu'l-Edeb” bölümleri esas alınarak tespit ve tasvir edilecektir. Bununla da, hadis ve sünnetin günümüz insanının medeniyet tasavvurunda ne ölçüde inşa ve ihya edici bir rol üstlenebileceğini tartışmak hedeflenmektedir.

Varlık Tasavvurunun İnşa ve İhya Kaynağı Olarak Hadis ve Sünnet

İslam inancının varlık tasavvurunu oluşturan ve buna bağlı olarak da “medeniyet” olarak vasıflandırılan birikimi ortaya çıkaran en temel değer, “*iman*”dır. Lügat anlamı itibarıyla “*inanmak, tasdik etmek*” anlamına gelen

13 Halil, *İslam Tarihi, -Bir Yöntem Araştırması-* s. 62-66.

14 Schweitzer, *Medeniyet Felsefesi*, s. 23. (Yusuf Kaplan'ın sunuşundan)

15 Bkz.: Davudoğlu, “İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri”, s.1-44.

*iman*¹⁶, ıstılahta “Kesin olarak Allah’tan getirdiği bilinen hususlarda Hz. Peygamber’in ilettiklerinin doğruluğuna inanmak”¹⁷ olarak tarif edilir. Bu tariften şu anlaşılmaktadır ki, *iman* kavramı ilk olarak Hz. Muhammed’in peygamber olduğuna inanmayı gerekli kılmaktadır. Çünkü İslam dinini insanlığa ulaştıran O’dur. Öncelikle O’nun risaleti kabul edilmelidir ki, beraberinde Allah tarafından bildirdikleri de kabul edilsin. Nitekim, Ebû Hâmîd el-Gazzâlî (ö.505/1111) de Allah’tan başka bir ilahın bulunmadığına inanmanın, imanının kemâli için yeterli olmadığını kaydettikten sonra Hz. Muhammed’in risaletinin önemine değinmekte ve imanın, O’nun peygamberliğini tasdik etmekle tamamlanacağını belirtmektedir.¹⁸ Bu da Allah’ın varlığına Hz. Peygamber’in açıkladığı gibi inanmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır ki, “De ki, Allah’ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın”¹⁹ ayeti de bu tespitlerin bir delili niteliğindedir.

Bu tespitler, bütün çeşitliliği ve zenginliğiyle İslam medeniyeti, tarihi, kültürü ve eğitiminin; insanın imanının beyanı olan *kelime-i şehadet*in kapsam alanı içerisinde olduğuna delalet etmektedir. Bu nedenle, “Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed’in onun kulu ve resulü olduğuna şahitlik etmek”, bireyler için kimlik beyanı niteliğindedir. Bu beyanıyla insan “*iman*”ı bir kimlik olarak benimseyerek, önce kendisini sonra da çevresini ve içinde bulunduğu toplumu değiştirme sorumluluğunu üstlenmiş olur. Buna bağlı olarak da, “*kelime-i şehadet*”/“*iman*”, kendisiyle tam anlamıyla teması geçen herkese, medeniyet kurmasını temin eden vasıflardan oluşan yeni karakterini kazandırır. İnsanın, bütün fiillerine “İslam” vasfını kazandıran ve böylece onları “medeniyet” kavramıyla izah edilen yapıyı oluşturmaya sevk eden “*iman*”, Müslüman bireyin zihnindeki varlık hiyerarşisini oluşturan en temel değerdir.²⁰ Bu nedenle bir Müslümanın; insan, âlem, zaman ve mekân algısı “*kelime-i şehadet*”in dolayısıyla “*iman*” kavramının içerisinde mezc edilmiş haldedir.

Bu tespitlerimizi daha da somutlaştırabilmek, hadis ve sünnetin varlık tasavvurunu inşa ve ihya edici işlevini irdeleyebilmek maksadıyla, Buhârî’nin *el-Camiu’s-Sahih* adlı eserinin “Kitabu’l-İman” bölümünü esas alarak değerlendirmelerimizi örneklerle temellendireceğiz.

16 İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, XIII/21; Teftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, s.175.

17 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 26; Pezdevî, *Usûlu’d-Dîn*, s.151; Fahreddin Râzî, *el-Muhassal*, s. 237.

18 Gazzâlî, *İhyâ-ı ulumi’d-dîn*, I/120.

19 Ali İmran, 3/31.

20 Ayrıca bkz.: Ünal, “Nebevi Öğretide Estetik Tasavvuru”, s.77-78.

Hadis ve Sünnette Vahiy-Sünnet Bütünlüğü

İslam dininin temel kaynaklarıyla Müslümanların oluşturduğu medeniyet arasında varoluşsal bir bağ söz konusudur. Çünkü İslam, müntesiplerine tarihin öznesi olmayı, toplumu iyiliğe ve adalete sevk etmeyi, hakikatin yeryüzündeki bayraktarı olmayı bir misyon olarak yüklemektedir. Ve bu görevin hayata geçirilmesinde Müslüman'ın dünyaya ilişkin zaman, mekân, insan ve âlem algısı tamamen vahiy ve sünnetle ontolojik bir bağlantı içerisinde şekillenmektedir. Bu nedenle hadis eserleri, sadece rivayetin naklini esas alan ve hayat ile herhangi bir bağı kurmadan aktarımda bulunmayı hedefleyen eserler değillerdir. Aksine, hadis kaynakları; hadisin aktarılış bağlamı ekseninde medeniyet inşa eden, içinde buldukları döneme ve sonraki dönemlere ruh veren, bir Müslümanın hayat karşısındaki duruşunu belirleyen metinlerdir. Bu bağlamda tasnif döneminin en kıymetli eseri olarak vasıflandırılan²¹ *el-Camiu's-Sahih'i* merkeze alarak vahiy ve sünnet bütünlüğünün nasıl ele alındığını inceleyeceğiz.

Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahih'i* sadece sahih hadisleri bir araya getirmeyi hedeflememiş, bunun dışında dönemin yaygın siyasi, sosyal ve dini akımlarına kendine has tasnif üslûbuyla reddiye niteliğinde cevaplar vermiş, bir diğer ifadeyle hadis ve sünnet ışığında, içinde bulunduğu dönemi okumaya ve geleceğe dönük bir bilinç inşa etmeye gayret göstermiştir.²² Makalemiz açısından önem arz eden ve bu eseri merkeze alarak değerlendirmeler yapmamızı anlamlı kılan husus tam olarak budur. Çünkü Buhârî'nin "Kitabu'l-İman" başlığıyla oluşturduğu bölümde, sadece *iman nedir?* sorusunun cevabı ortaya konulmamış; eserin, "kitab" vasfıyla anılan ilk bölümü olmasıyla hem "iman"ın Müslümanların bütün fiillerinin merkezinde yer alan aslî kavram olduğuna işaret edilmiş; hem de "iman" sadece ilgili hadislerin aktarılmasıyla değil "vahiy ve sünnet bütünlüğü" merkeze alınarak ayet ve hadislerle bir Müslüman karakterini inşa edecek şekilde izah edilmiştir.

21 Bkz.: Kandemir, "Camiu's-Sahih", VII/114-123.

22 Bkz. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s.314-340; Bağcı, H. Musa, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile İle Münakaşalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, XLVI/1, s. 21-42; Çakın, Kâmil, "Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, XXXII, s. 183-198; Aşıkutlu, Emin, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahih'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000/19, s. 59-83, Eren, Mehmet, "Buhârî'nin Sahih'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dini Araştırmalar*, 2003, V/15, s.139-164; Tuğlu, Nuri "Mihne Olaylarını Doğuran Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Üzerinde Bir Değerlendirme)", *Dini Araştırmalar*, 2005, VIII/23, s. 153-170.

Öyle ki, Buhârî, “Nebî'nin (sas) ‘İslam, beş esas üzerine kurulmuştur’ sözü” şeklindeki kitabın ilk bab başlığını izah ederken mevzuya giriş sadedinde, on farklı ayeti aktarmış ve iman kavramının vahiydeki karşılığının ne olduğunu öncelikle ortaya koymuştur.²³ Ayetlerin ardından “Kitabü'l-İman” bölümünün ilk nakledilen hadisi “İslam beş şey üzerine inşa edilmiştir. Bunlar: Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun resulü olduğuna inanmak, namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek ve zekat vermektir” hadisidir.²⁴ Hadiste İslam'ın üzerine bina edildiği ilk husus olarak belirtilen, “Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun resulü olduğuna inanmak” ibaresi aslında kişinin manevi dünyasına hitâb ettiği kadar, maddi âleme de hitâb etmektedir. Çünkü ona göre Müslümanların hayata geçireceği her türlü fiil, vahiy ve sünnet bütünlüğü içerisinde oluşacak bir bakış açısıyla ancak anlamlı olabilecektir.

Nitekim, “Resulullah'ı sevmek imandandır” bab başlığı altında aktarılan “Beni ana-babanızdan, çoluk-çocuğunuzdan ve herkesten çok sevmedikçe gerçek mânâsıyla iman etmiş olmazsınız²⁵” hadisi de “iman” kavramının kendi içerisinde Resulullah (sas) sevgisini, teslimiyetini barındırışına delalet etmektedir. Buhârî'nin, altında aktardığı hadise atfen “İmanın lezzeti” başlığını koyduğu babta nakledilen “Şu üç haslet kimde bulunursa, imanın tadına varır: Allah'ı ve Resulü'nü her şeyden çok sevmek, sevdiğini Allah için sevmek ve küfre dönmeyi cehenneme atılmak kadar çirkin görmek”²⁶ hadisi ise yukarıda aktardığımız vurguyu tekrar ortaya koymakta; Allah (cc) ve Resulü'nü (sas) sevmenin, “iman” kavramının aslî unsuru olarak vasıflandırılabilceğini göstermektedir. Nitekim İbn Hacer, buradaki “sevmek” kelimesinin sadece muhabbet duymak anlamında olmadığına, aksine derin bir bağlılıkla O'nun ulaştırdığı her mesajı hayata taşımayı görev edinmeyi ifade ettiğine işaret etmektedir.²⁷

“Kitabü'l-İman”da, Hz. Peygamber'in, kendisine sorulan “en faziletli amel hangisidir” sorusuna ilk olarak “Allah'a ve Resulüne iman etmek”²⁸ şeklinde cevap verişinin aktarılışı ve ziyaretine gelen Abdülkays heyetine ise imanı, “İman, Allah'tan başka ilah bulunmadığına, Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna şahadet etmek; namaz kılmak, zekat vermek, ramazan orucunu

23 el-Fetih 48/4; el-Kehf 18/13; Meryem 19/76; Muhammed 47/17, el-Müddessir 74/31; es-Sa'd 38/11; et-Tevbe 9/124, Al-i İmran 3/173; el-Ahzab 33/22; el-Furkan 25/77.

24 Buhârî, “İman”, 1

25 Buhârî, “İman”, 8.

26 Buhârî, “İman”, 9.

27 Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, I/ 57-58, 60.

28 Buhârî, “İman”, 16.

tutmak ve ganimet malının beşte birini vermektir.”²⁹ şeklinde tanımlaması “iman”ın *vahyi* ve *sünneti* Müslüman bireyin hayatının merkezine taşıyan kurucu bir kavram olduğunu göstermektedir. Buhârî'nin, ortak vurguya sahip olmasına rağmen farklı bab başlıkları altında aktardığı bu hadislerden anlıyoruz ki, “iman” kavramı *vahyi* ve *sünneti* Müslümanların zaman ve mekân algısının merkezine yerleştirmekte, insan ve kainatın ancak vahiy ve sünnet bütünlüğünde anlaşılacağına işaret etmektedir.

Bütün bu değerlendirmeler hadis ve sünnette, vahiy–sünnet bütünlüğünün Allah'ın (cc) yeryüzündeki “halife”si olan insanın³⁰ varlık tasavvurunun esası olarak tasvir edildiğini göstermekte, Müslüman bireylerin oluşturacağı İslam Medeniyeti'nde hadis ve sünnet ile varlık tasavvuru arasında ontolojik bir bağın var olduğuna delalet etmektedir. Müslüman bireylerin İslam Medeniyetini inşa ederken sahip oldukları bu tasavvur, yeniden elde edildiğinde İslam Medeniyeti'nin modern dönemde tekrar inşaından bahsetmek mümkün olabilecektir.

Hadis ve Sünnette Varlık Karşısında Dönüştürücü Bir Sorumluluk Üstlenmek

İnsanı canlıların en mükemmeli (ahsen-i takvim) olarak yaratan ve insanoğlunu mükerrem kılan³¹ yüce Allah; akıl, irade ve iradeyi serbestçe kullanmanın gerektirdiği sorumluluklar anlamında “emaneti” yüklediği belirtilen insanı³² “iman” etmekle mükellef kılmıştır.³³ “İman”, insanın yeryüzünde bir hedefinin ve gayesinin var olmasını gerekli kılarak³⁴ insan, toplum ve kâinat arasındaki ilişkileri makul ve meşru sınırlar içerisinde belirlemiş, insanlık ve daha özeldense Müslümanlar bu sınırları ihlal ettiğinde toplumsal felaketlerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle, vahiy ve sünnetin temel hedefi yeryüzü mirasçısı olacak salih kulların inkişafını sağlamaktır.³⁵ Bu bağlamda, kâmil bir iman sahibi olmak yeryüzü mirasçılarının en temel hedefi ve vasfıdır. Nitekim, Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/719), valisi Adî b. Ertât'a (ö. 102/720) yazdığı mektupta “Şüphesiz imanın birtakım farzları,

29 Buhârî, “İman”, 40.

30 el-Bakara 2/30.

31 el-İsra 17/70

32 el-Ahzab, 33/72.

33 en-Nisa, 4/136, 170, vd.

34 el-Mü'minin, 23/115; el-Kıyâme 75/36.

35 Bkz.: el-Enbiya, 21/105.

esaları, yasakları ve sünnetleri vardır. Kim bunları tam olarak yerine getirirse, imanını tamamlamış olur; kim de yerine getirmezse, imanını kemale erdirmiş olmaz “ sözü³⁶ imanın insanı olgunlaştıran belirli değerleri gerekli kıldığını göstermektedir. Bu değerler, aynı zamanda Allah’a iman eden her bir bireyin İslam Medeniyetini tesis edecek bir donanımla mücehhez olması sonucunu da beraberinde getirmektedir. Bu değerleri, Buhârî’nin Kitabı’l-İman’ında aktardığı hadisler üzerinden şu şekilde tasnif etmemiz mümkündür.

Hadis ve Sünnet Kişinin Kendisini Olgunlaştırmasını Hedefler

Buhârî’nin “Kitabu’l-İman’da “imanla ilgili işler” bab başlığı altında; imanın *almış küsür şubesinin bulunduğunu ve hâyânın da imandan olduğunu belirten hadisi* aktarması³⁷ Müslüman bireyin, öncelikle kendisini dönüştürmesinin gerekli olduğuna delalet etmektedir. Nitekim, “*Müslüman elinden ve dilinden insanların emin olduğu kişidir*”³⁸, babları da bu hususa dikkat çekmekte, kişinin öncelikle kendisini olgulaştırmasını hedeflemektedir. Çünkü kendi nefisini olgunlaştıramamış bir kimsenin içinde bulunduğu toplum için söyleyebileceği herhangi bir şeyi olamayacaktır. Yine Kitabı’l-İman’da aktarılan, “*Şüpheli şeylerden uzak durarak dinini koruyan kimse diğerlerinden üstündür*”³⁹ hadisi de kişinin iç dünyasını olgunlaştırmasının ehemmiyetine işaret ederken; Buhârî, Hz. İbrahim’in, Allah’tan ölüleri nasıl dirilteceğini kendisine göstermesini istediğine ilişkin ayeti⁴⁰ aktararak, kişinin ruhen olgunlaşması kadar aklen ve ilmen kemale ulaşmayı arzu etmesinin de esas olduğunu göstermektedir. Bu noktada Hz. Peygamber’in, namaz kılmasıyla medhedilen bir kadın sebebiyle söylediği “*Allah’a en sevimli gelen din (ibadet), üzerinde sahibinin devamlı olduğu dindir (ibadettir)*”⁴¹ ifadesi maddi ve manevi olgunlaşmada istikrar ve devamlılığın en temel prensip olduğuna dikkat çekerken, bu olgunlaşmada insanoğlunun farkında olması gereken bir diğer husus daha vardır ki o da aciziyetidir. “*Duanız imanınızdır*”⁴² başlığı ile “*De ki Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin?*” şeklindeki Furkan suresi 77. ayetini aktaran Buhârî, aynı zamanda kişinin madden ve manen olgunlaşmasının

36 Buhârî, “İman”, 1.

37 Buhârî, “İman”, 3.

38 Buhârî, “İman”, 3.

39 Buhârî, “İman”, 39.

40 el-Bakara 2/260.

41 Buhârî, “İman”, 31.

42 Buhârî, “İman”, 2.

acziyetinin farkında olarak Allah'a sığınmak ve hayırlı amellerde devamlılık ile mümkün olabileceğine işaret etmektedir. Buhari'nin İman bölümünde aktardığı bütün bu hadisler, İslam Medeniyetini oluşturan toplumun her bir Müslüman ferdine hadis ve sünnet ışığında nasıl bir sorumluluk yüklediğini göstermektedir.

Hadis ve Sünnet İnsana Değer Vermeyi Gerekli Kılar

Buhârî'nin, "selam vermek İslam'dandır" bab başlığıyla Ammar b. Yasir'den (ö.37/657) aktardığı "Şu üç şeyi bünyesinde toplayan imanı bir araya getirmiş olur: Nefsinden hakkını almak⁴³, başkalarına bolca selam vermek ve darlıkta infakta bulunmak"⁴⁴ mevkuף hadisi, "iman"ın insana değer vermeyi gerekli kıldığına delalet etmektedir. Kendisi aleyhine bile olsa insafla hareket etmek bireyin karşısındaki hukukunu koruması anlamına gelecekken, aynı bâbdaki bir diğer hadiste de iman eden kimsenin vasfı olarak aktarılan *tanudık ya da tanumadık herkese selam vermek*⁴⁵ ise, insana herhangi bir menfaati olduğu için değil insan olduğu için ehemmiyet vermenin "iman"dan oluşuna delalet etmektedir. Nitekim, "Yemek yedirmek İslam'dandır"⁴⁶, "Kişinin kendisi için istediğini başkası için de istemesi imandandır"⁴⁷, bab başlıkları altında aktarılan hadisler de "iman"ın insana değer vermeyi gerekli kıldığının göstergesidir.

Hadis ve Sünnet Sorumluluk Üstlenmeyi Gerekli Kılar

"Fitnelerden kaçınmak dindedir(imandandır)"⁴⁸ bab başlığıyla toplumsal sorunlar karşısında mutedil bir davranış üslubu benimsemenin "iman"ın bir gereği olduğuna işaret eden Buhârî, sünnet-vahiy bütünlüğüyle "İki mümin grup birbiriyle savaşırsa, aralarını uzlaştırsın"⁴⁹ ayetini bab başlığı olarak aktardığı bölümde "iki müslüman birbirine kılıç çektiğinde ölen de öldüren de cehennemdedir"⁵⁰ hadisini naklederek Kitabı'l-İman'da "iman" sahibi bir insanın toplumsal sorunlar karşısında nasıl tavır takınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim sahâbeden İbn Haris es-Sekafi (ö.51/671), *Ya Resulallah öldürenin duru-*

43 ifadesini İbn Hacer, *Rabbine ve insanlara karşı görevini yerine getirmek* şeklinde açıklamaktadır. Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 83.

44 Buhârî, "İman", 18.

45 Buhârî, "İman", 18.

46 Buhârî, "İman", 8.

47 Buhârî, "İman", 9.

48 Buhârî, "İman", 12.

49 el-Hucurat 49/9.

50 Buhârî, "İman", 22.

mu belli ama ölen niçin cehennemdedir? diye sorunca Resulü Ekrem'in, "çünkü o arkadaşını öldürmek istiyordu" buyurması⁵¹ toplumsal gerilim anlarında, sorunun bir parçası olmaksızın onu çözen olma gayretini ortaya koymayı temel prensip olarak iman eden insanın gündemine yerleştirmektedir. Bu bağlamda, Buhârî'nin bab başlığı olarak aktardığı "İki mümin grup birbirleriyle savaşırsa, aralarını uzlaştırm" ayeti müminin sorumluluğunun ne olduğunun göstergesi niteliğindedir.

Hadis ve Sünnet Samimi Olmayı Gerekendirir

Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna şahadet etmek öz itibarıyla kişinin öncelikle Rabbine, onun elçisine ve bütün insanlara karşı samimi olmasını gerekli kılar. Çünkü "iman", öncelikle dilin değil kalbin bir fiilidir. Bu nedenle Resulullah (sas) "insan bedeninde bir et parçası vardır o iyi olursa bütün beden iyi olur, kötü olursa bütün beden kötü olur. İşte o et parçası kalptir"⁵² buyurarak kişinin kendi iç dünyasında öncelikle samimiyeti inşa etmesi gerektiğine işaret etmiştir. Samimiyetin olmadığı yerde din ve dindarlıktan söz edilemez. Bu nedenle Hz. Peygamber (sas): "Din, samimiyetten ibarettir" buyurmuş, "Kime karşı, Ya Resulallah?" denildiğinde, "Allah'a, Kitabına, Resulü'ne müslümanların idarecilerine ve bütün müslümanlara" diye cevap vermiştir.⁵³ Böylece Resul-ü Ekrem Efendimiz (sas) başta iman, ibadet ve davranışlarda olmak üzere insanlarla olan münasebetlerimizde ihlas ve samimiyeti esas kılmanın önemine işaret etmiş, iman eden kimsenin insan ve âlem tasavvurunun merkezinde samimiyet kavramını yerleştirmiştir.

Kâinattaki her şey *eşref-i mahlûkât*⁵⁴ olarak vasıflandırılan insan için yaratılmasına rağmen⁵⁵ modern dönemde insanoğlu, varoluşsal anlamda evsizleştirilmiş, temel değerlerle arasına mesafe konulmuş yeni-cahiliye olarak vasıflandırılabilir bir tecrübeyi yaşar hale getirilmiştir. İnsanoğlunun gerçek kıymeti ile arasına konulan bu mesafe, ancak İslam'ın, insanları ekonomik, sosyal ya da siyasi gücüne göre sınıflandıran bütün sistemleri değiştirerek insanlığın önüne koyduğu varlık tasavvuru ile aşılabilecektir. Bu tasavvurun aslı kavramı olan "iman", kişinin -yukarıda tartışıldığı üzere- aslında mad-

51 Buhârî, "İman", 22.

52 Buhârî, "İman", 39.

53 Buhârî, "İman", 41. Bu hususta detaylı tahlil için bkz.: Görmez, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Bir Hadis-i Şerifinde Din Tanımı -Bir Hadisin Semantik Tahlili-", *Diyanet İlmî Dergi- Peygamberimiz Hz Muhammed (SAV) Özel Sayısı-*, 2003, s. 331-338.

54 et-Tîn, 95/4.

55 Bkz.: el-İsrâ , 17/70

den ve manen insanı kıymetli kılan değerlerle donanması anlamına gelmektedir. Bu bakış açısıyla, Allah Resulü'nün (sas) “*kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunan kimse cehennemde kalmayacaktır*”⁵⁶ hadisi insanlığa yeni bir ufuk sunmakta, “iman” kavramının müslüman(lar)ın oluşturacağı bütün sistemlerin ve dolayısıyla İslam Medeniyeti'nin merkezinde yer aldığına işaret etmektedir.

Bilgi Tasavvurunun İnşa ve İhya Kaynağı Olarak Hadis ve Sünnet

Her medeniyetin oluşumunu temin eden kendine has bir muharrik gücü olmakla beraber, bu güç kaynağı, etkisini o medeniyetin sahip olduğu bilgi paradigmasından edinmektedir. Nitekim İslam Medeniyeti'nde toplum fertlerine açık ve berrak bir dünya görüşü kazandıran bilgi, vahyin öncülüğünde Hz. Peygamber tarafından inşa edilmiştir. İslam Medeniyeti'nin varlığı ve insanlık tarihindeki yeri Allah Resulü'nün (sas) ilim karşısındaki tutumuyla ve bilgi edinmeye verdiği önemle yakından ilişkilidir. Yüce Allah'ın (c.c.) “*De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*”⁵⁷ mesajını insanlığa rehber kılan Hz. Peygamber, ilmi önceleyen ve her alanda ilim sahibi olmaya yönlendiren bir toplum oluşturmayı hedefleyerek “*ilim talep etmek her Müslümana farzdır*”⁵⁸ ifadeleriyle “ilm”i müslüman toplumların en temel önceliği olarak ortaya koymuştur.

Hadis ve sünnette “ilm”e ulaşmak için yapılan zihnî ve kalbî faaliyetler teşvik edilmiş, “bilgi ve düşünce üretimi” öne çıkarılmış ve ilim sahibi olmak bir hedef olarak sunularak bilginin peşinden gitmek tavsiye edilmiştir. Çünkü İslam'da “bilgi”yi aramak, “Hakk”ı aramakla eşdeğer kabul edilmiş ve ona tabi olmak temel hedef olarak belirlenmiştir.⁵⁹ Bu nedenle, “bilgi”-ye zihnimizi veya gönlümüzü geçici olarak doyuran bir tatmin aracı olarak bakılmaz, bilakis, “ilm” insanın kendisiyle, çevresiyle ve yaratıcıyla ilişkisini düzenleyen bir vasıta olarak değerlendirilir. Hadis ve sünnet açısından ilmin ve bu ilimle oluşturulan medeniyetin temel gayesi, kâinatta bulunan varlıkları ve onlarla ilgili hakikatleri “okumak”; buradan hareketle Allah'ın varlığını, birliğini ve yüceliğini tanıma gayreti içinde olmaktır. İyilik, doğruluk, güzel-

56 Buhârî, “İman”, 15.

57 ez-Zümer, 39/9.

58 İbn Mâce, Mukaddime, 17.

59 Bkz.: Nevevî, *el-Minhâc*, XI/52; İbn Abdülber, *et-Temhid*, III/68; el-Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahfezî*, VI/241.

lik ve nihayetinde, iman bilgiye dayanırken;⁶⁰ kötülük, cehalet, iman etmeye hazır olmayış bilgisizliğin bir sonucudur.⁶¹ Çünkü ilahi bilgiye muhatap olan ve onun doğruluğuna inananlar, ancak ilim sahibi kimselerdir.⁶²

Bu hususta, Buhârî'nin *es-Sahih*'inde; "ilim" bölümünün, "iman" bölümünden hemen sonraki bölümü oluşturması dikkat çekicidir. Burada "ilim", İslam'ın diğer rükûnlarının önünde zikredilmiştir. Nitekim; İbn Mace (ö.273/887) ve Dârimî (ö.255/868) de aynı yöntemi takip etmişlerdir.⁶³ Bu bağlamda, Rosenthal'in, "İslam bir ilim dini, onun meydana getirdiği medeniyet de bir ilim medeniyetidir. Hiçbir inanç sisteminde İslam'da olduğu kadar, din ile ilim birbirine kaynaşmış değildir."⁶⁴ ifadesi daha da anlaşılır hale gelmektedir. Bu durumu, *el-Camiu's-Sahih*' in "Kitabu'l-İlm" başlıklı bölümünü esas alarak şu şekilde ortaya koyabiliriz:

Hadis ve Sünnette, "İlim" ve "Hayat" Arasındaki Mutlak Bağlılık

İslam medeniyetinde bilgi tasavvuruna ilişkin kullanılan farklı kavramlar var olmakla birlikte⁶⁵, bunların hiçbirisi anlam derinliği ve genişliği itibarıyla "ilim" kavramına eşdeğer değildir. Günlük dilde kullanılan "bilgi" kavramının, bir şey hakkındaki doğru veya yanlış malumat⁶⁶ anlamına gelebilmesine karşılık "ilim"; teori, eylem ve eğitimi de içermektedir.⁶⁷ Bu nedenle "ilim" kavramı ruhî, aklî, dînî, deneysel, duygusal, kültürel, toplumsal, vb. alanların tümünü içerecek şekilde İslam hayat tasavvurunun bütün yönlerini kapsamaktadır. Bir başka deyişle, İslam medeniyetinde "ilim" kavramı günümüzde ilimler tasnifinde benimsenen sosyal ve fen bilimlerinden din ilimlerine varıncaya kadar insanı, âlemi ve yaratıcıyı anlamayı hedefleyen bütün alanları içermektedir. Çünkü "ilim"; bir bütündür, indirgemeci bir yaklaşımla bu kavramı değerlendirmek isabetli bir tutum değildir.⁶⁸ Bu yaklaşım eşliğinde düşündüğümüzde; ilimleri, dînî ve dünyevî ilimler şeklinde bir ayrıma tabi tutmanın uygun olmadığını ifade edebiliriz. Çünkü ilim sa-

60 Gazzâlî, *İlcâm*, s.78.

61 el-Mâide, 5/104, et-Tevbe, 9/93.

62 el-Bakara, 2/145; Âli-İmrân, 3/19; el-İsrâ, 17/107

63 Bkz.: İbn Mâce, *es-Sünen*, I/1; Dârimî, *es-Sünen*, I/228.

64 Rosenthal, *Knowledge Triumphant*, s.334.

65 Bu kavramlar için bkz.: Kutluer, "ilm", XXII/109-114.

66 Bkz.: Taylan, "bilgi", VI/157-161.

67 Ahmed, "İslam Bilgi Kuramını Keşfetmek", s.57.

68 Ayrıca bkz.: Bakar, *Gelenek ve Bilim*, s. 23.

hibi olmak ile esas hedef, insanın yeryüzündeki bulunuş gayesini anlaması ve buna uygun bir hayatı tesis etmesidir.⁶⁹ Bu ise, akla ve nakle dayanan bütün ilimleri ortak bir zeminde bütüncül olarak değerlendirmekle mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber'in (sas), ilmin nafiye ibadetten daha üstün olduğunu beyan etmesi⁷⁰ ve "Ya bilen ol, ya öğrenen ol, ya dinleyen ol, dördüncüsü olma helak olursun"⁷¹ hadisi de aslında "ilm" in bir müslüman tarafından hayat tarzı olarak benimsenmesi gerektiğinin delili iken; kendisinden faydalanılan ilim bırakan kimsenin amel defterinin kapanmayacağını beyan eden hadis⁷² de, ilim kavramının bütüncül bir şekilde anlaşılması gerektiğinin ve müslüman bireyin hayatının en önemli hedeflerinden birisi olarak belirlendiğinin bir delili niteliğindedir.

Nitekim, *el-Camiu's-Sahih*'in "Kitabu'l-İlm" başlıklı bölümünü bu bağlamda incelediğimizde "İlim, söz ve amelden öncedir" bab başlığı altında öncelikle ayet-i kerimelerle ardından da hadis-i şeriflerle konunun ele alındığına şahit olmaktayız. İnsanın bilgi sahibi olduğu hususlardaki tavrının söz ve davranış olarak hayata yansıdığını dikkate aldığımızda Buhârî'nin bab için tercih ettiği başlığın tesâdüfi olmadığını, bir hedefe yönelik olarak bu ifadeyi tercih ettiğini anlamaktayız. Öyle ki, bölüm içerisinde, vahiy ve sünnet bütünlüğüyle konuyu ele alan Buhârî öncelikle Muhammed suresinin 19. ayetindeki "Bil ki, Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur" beyanını aktararak ilmin asıl hedefinin Allah'ı bilmek olduğuna işaret etmekte, ardından böylesi bir ilim anlayışına sahip âlimin manevi kıymetini ortaya koyabilmek maksadıyla Allah Resulü'nden (sas) nakledilen "Âlimler, peygamberlerin varisleridirler. Onlar ilmi miras olarak alırlar. Kim ilmi alırsa büyük bir pay almıştır. Kim ilim talebi için bir yola girerse Allah onun cennete doğru yolunu kolaylaştırır"⁷³ hadisini mana ve muhtevasının önemini dikkate alarak muallak⁷⁴ olarak aktarmaktadır. Bu beyan aynı zamanda ilim sahibi kimselerin; ilmi sadece nakleden ya da hifze-

69 Bkz.:Husain, "Islamic Science...", s. 306.

70 Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "Mukaddime", 19.

71 Dârimî, "İlim", 11.

72 Müslim, 'Vasiyyet' 14. Ebu Dâvûd, Vasâya, 14; Tirmizî, Ahkâm, 36; Nesâî, Vasâyâ, 8. (İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i cariyeye, kendisinden istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat.)

73 Buhârî, "İlim", 10; Bu hadis rivayeti hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: Akyüz, "Âlimler Peygamberlerin Varisleridir" Hadisinin İsnad Açısından Tenkid ve Tahlili, XI/22, ss. 159-190; "Âlimler, Peygamberlerin Vârisleridir" İbaresinin Yer Aldığı Bir Hadisin Mutâbaat ve Şevâhid Açısından Değerlendirilmesi, XV/28, s. 93-123.

74 Muallak hadis, senedinin baş tarafı eksik olarak rivayet edilmiş hadis anlamına gelmektedir. Bkz.: Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2011, s.188.

den kimseler olmaması gerektiğinin, tıpkı peygamberler gibi aksiyon insanı olarak, ilmi hayata taşımakla da mükellef olduklarının bir göstergesi niteliğindedir. Nitekim, akabinde aktarılan “*Kulları içerisinde Allah’tan ancak âlimler içleri titreyerek korkar*”⁷⁵ ayeti de dünya hayatında hakkı tanıyan ve bilen kimseler olarak ilim sahibi kimselerin hayata bakışlarının farklı olacağına işaret etmekte ve hayatın ancak ilimle anlamlı hale geleceğini vurgulamaktadır.

Buhârî, “*İlim ve Hikmet Konusunda Gıpta Etmek*” bab başlığı altında da Hz. Peygamber’in “*Ancak iki kişiye gıpta edilir: Onlardan biri, Allah’ın kendisine mal verdiği ve Hak yolunda o malı harcamasına imkân tanınan kişi, diğeri de Allah’ın kendisine hikmet/ilim verdiği ve onunla hüküm veren ve onu başkalarına öğreten kişidir.*”⁷⁶ hadisini aktararak ilim sahibi kimsenin gıpta edilecek birisi olarak vasıflandırıldığını ortaya koymakta ve bir Müslümanın hayatının ilim elde etmeye çalışarak anlamlı hale geleceği hususundaki teşvikini naklederek ilim ve hayat arasındaki mutlak bağlılığa işaret etmektedir. Çünkü ancak ilim sahibi kimseler, varlıkların hakikatini bilme ve onları kendi yararına kullanma imkânına kavuşarak insanî erdemleri elde edebilir ve yaratılan varlık türlerindeki hikmeti ve hakikati anlayarak âlemdeki hayranlık uyandıran düzeni kavrayabilir.⁷⁷ Nitekim Buhârî’nin “*İlim Öğrenen ve Öğreten Kişinin Fazileti*” bab başlığı altında aktardığı “*Allah’ın benim aracılığım ile gönderdiği hidayet ve ilim, bol yağmura benzer. Bu yağmur bazen toprağın öyle bir kısmına isabet eder ki bu kısım bereketlidir, suyu kabul eder, çayır ile bol ot yetiştirir. Bir kısmı da bir kayalık gibi olur, suyu üstünde tutar da Allah insanları onunla faydalandırır. Bu sudan hem içerler hem de hayvanlarını sularlar, ekin ekerler. Diğer bir kısmı ise düz ve kaypaktır. Ne suyu tutar, ne çayır bitirir...*”⁷⁸ hadisi de ilim sahibi kimselerin ve ilme talip bireylerin hakikati kavrama ve hayatı inşa etme hususundaki konumlarına işaret etmekte, hayat ve ilim arasındaki vazgeçilmez bağı ortaya koymaktadır. Bu nedenle İslam medeniyetinin kurucu unsuru olan hadis ve sünnette, “ilim” peşinde olmak, insan için sürekli bir görev olarak kabul edilmiş ve Müslümanların hayatlarını ilimle anlamlandırması bir hedef olarak tesis edilmiştir. Çünkü ilimle hayat arasındaki ilişkinin kopması, aslında bireyin ve toplumun İslam ile arasındaki ilişkiyi gevşetmesi hatta koparması, İslam’a olan aşkı yitirmesi anlamına gelecektir.⁷⁹ Hayat ve ilim arasındaki bağın ihmal ve terk edildiği yerde; adaletin ve dolayısıyla siyasi nizamın hâkim

75 el-Fatır, 35/28.

76 Buhârî, “İlim”, 15.

77 Çetinkaya, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s.163.

78 Buhârî, “İlim”, 21.

79 Bkz: Karakoç, *İslam’ın Dirilişi*, s.33.

olması mümkün olmadığı için Müslümanların dünyada siyasi ve sosyal iradede mahrum duruma düştükleri her dönemin arkasındaki temel sebebin, ilim ile hayat arasındaki bağı ihmal etmeleri ve hayatlarının merkezine farklı değerleri yerleştirmeleri olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.⁸⁰

Gazzâlî ve Herrâsî (ö.504/110) gibi İslam âlimlerinin hocası olan İmam-ı'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.478/1085) de ilgili hadislere istinaden, İslam düşüncesinin çöküşünün, onun taşıyıcısı olan ilmiye sınıfının çöküşünün sonucu olduğunu ifade etmekte⁸¹, ilim ve hayat nizamı arasındaki doğrudan bağlılığa işaret etmektedir. Bu durum, “ilm” ve “âlem” arasında sadece etimolojik bir köken ortaklığının var olmadığını bilakis, bilgi ve hayat arasında birbirini anlamlı ve zorunlu kılan bir beraberliğin söz konusu olduğunu göstermektedir. Nitekim hadislerde, ilmin ve âlimin azalmasının veya yok olmasının İslam toplumlarının akıbeti için hiç de hoş olmayan sonuçlar meydana getireceğinin beyanı⁸² da bu duruma delalet etmekte, İslam Medeniyeti'nin yeniden ihya edilebilmesi için ilim ve hayat arasındaki bu bağı muhakkak tesis edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Hadis ve Sünnette “Bilgi Ahlakı”, “Hukuku” ve “Usulü”

Hz. Allah insanı, bilgi öğrenebilme, düşünce ve fikir sahibi olabilme özellikleriyle diğer canlılardan daha üstün niteliklerle yaratmıştır. Nitekim ayet-i kerimede insanoğluna bahşedilen nimetler ifade edilirken “*Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.*”⁸³ buyurulmuş, insanın kendisine verilen bu vasıtalarla bilgi edinerek kendisini geliştireceğine ve böylece beşerî kişiliğini tamamlayacağına işaret edilmiştir. Bu durum aynı zamanda şunu göstermektedir ki; insan, zâtı itibarıyla cahil, kesb itibarıyla âlim olma niteliğine sahiptir. Allah Resulü'nün (sas) “*İlim ancak öğrenmekle elde edilir*” (انما العلم بالتعلم)⁸⁴ şeklindeki hadisi de bu gerçeğe işaret etmektedir.

Hz. Peygamber, bilgi edinmenin, edinilmiş bilgileri öğretmenin ve aktarmanın taşıdığı önemi ifade etmesinin⁸⁵ yanı sıra, aynı zamanda ilim-amel

80 Bkz. Cüdiyye, *Medeniyet Olgusu*, s.43-63.

81 el-Cüveynî, *Ğyâsu'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, s. 240.

82 Buhârî, “İlim”, 21, 34; Müslim, “İlim”, 5; İbn Mâce, “Fiten”, 26; Dârimî, “Mu addime”, 26, 32.

83 en-Nahl, 16/78.

84 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-ıvsat*, III/118; Züheyr b. Harb, *Kitâbu'l-İlm*, s.161.

85 Ebü Dâvûd, “İlim”, 9, 12; Tirmizî, “İlim”, 3, 19,

ilişkinine işaret ederek⁸⁶ bilginin insanlığı itikadî, ahlâkî, estetik, ekonomik vb. yönlerden daha yüksek seviyelere taşıması gerektiğine dikkat çekmiştir. İnsanı insan yapan da, insanı korkunç bir varlığa dönüştürebilen de bilgidir. Burada irdelenmesi gereken şey “bilgi”nin, hem sorun hem de çözüm olması hususudur. Bilgi ahlâkının ve hukukunun tesisi, bilgiyi çözüm unsuru olarak insanlığın önüne koyacakken bunun ihmali ise tam tersi bir sonuca sebebiyet verecektir.

Bu hususta Elmalılı Hamdi Yazır’ın (ö.1942) şu tespitleri dikkat çekicidir: “*Haddi zatında her ilim muhteremdir. Fakat büyüklüğü nispetinde ilmî haysiyetle hayru şerre müsaittir. İlim ne kadar harika, engin; ne kadar ince ve yüksek olursa şerr-ü fitne ihtimali o nispette büyük olur. İlimler hüsn-i istimal edilirse zehirlerden devalar yapılır. Su-i istimal edildiği takdirde de devalardan zehir istihsal olunur.*”⁸⁷ Bu beyandan da anlaşılacağı üzere; hayır için kullanılan ilimle nice zehirlerden ilaçlar ve çareler elde edilecekken, kötü yönde kullanıldığı takdirde de aynı ilimle nice ilaçlardan zehirler elde edilebilecektir. Bu nedenle İslâmî tasavvurda, ilmin sadece bilgilenmekle elde edilebileceği kabul edilmez. İlim, öncelikle bir “hâl”dir ve ilmin merkezinde varlık ve hakikat tasavvuru vardır⁸⁸ ki, âlim insanın, çok bilen insan değil bildiklerinin sonucunda Allah’tan en çok korkan ve buna göre hareket eden kimse⁸⁹ olarak vasıflandırılması da bunun bir göstergesidir.

Modern dönemde önemli bir ilke olarak benimsenen “bilgi güçtür”⁹⁰ düşüncesi, bilgiyi tüketerek güç devşirmeyi, bir başka ifadeyle insanın bilgisini fütursuzca kullanıp kendisini başka toplumlar karşısında ekonomik, sosyal ve askeri alanlarda vazgeçilmez kılmayı insanlığın önüne bir hedef olarak koyarken; hadis ve sünnette “*bilgi emanettir*” ufku insanlığa sunulmuş ve İslam Medeniyeti bu tasavvurla inşa edilmiştir. Nitekim, Resul-ü Ekrem (sas) “*Aziz ve Yüce olan Allah’ın rızası için öğrenilmesi gereken bir ilmi, sırf dünya menfaati elde etmek için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu dahi alamayacaktır*”⁹¹ buyurarak bilgi edinmede öncelikli hedefin Hakkın rızasını kazanmak olduğunu, bilgi ahlâkının aslî değeri olarak tesis etmiş; bununla birlikte ilmiyle kibirlenen, böbürlenmiş, ilmini bir üstünlük vesilesi olarak

86 Müslim, “*ikr ve’ d-dua*”, 73; İbn Mâce, “*Mukaddime*”, 23, “*Dua*”, 2, 3, “*İkamet*”, 32, “*Edeb*”, 28.

87 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I/447.

88 Bkz: Kaplan, “*Tarihi Kırılma, Varoluş ve Hakikat Arayışı ve Medeniyetin Hayatiyeti*”, s. 175.

89 el-Fatır, 35/28.

90 Bkz.: Hobbes, *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, III/75.

91 Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 12

kabul eden kişilerin gerçek yüzlerinin kıyamet günü Âlemlerin Rabbi (cc.) tarafından ortaya çıkarılacağını da haber vererek⁹² böyle bir tutumun İslam toplumlarında yaygınlaşmaması için uyarıda bulunmuştur. Aynı zamanda, her insanın ilim öğrenme ve öğrenerek kendini geliştirme hakkının varlığı bilgi hukuku ve ahlâkı kapsamında inşa edilmiş; *“her kimden herhangi bir konuda bilgi istenir de o kişi bilgisini gizlerse kıyamet gününde ağzına ateşten gem vurulur”*⁹³ beyanı ile Hz. Peygamber, bilgilenme hakkının “bilgi emanettir” düşüncesiyle sağlanması gerektiğine işaret etmiştir.

Kendisini bir “muallim” olarak tanımlayan⁹⁴ -ve bu tanımlamasına istinaden “göklerin öğrencisi, yeryüzünün ise öğretmeni” olarak vasıflandırılabilir- Allah Resulü (sas), dini insanlara bu tanım doğrultusunda öğretmiş ve *“Allah’ım! Faydasız ilimden sana sığınırım.”*⁹⁵ *“Allahım! Fayda vermeyen ilimden, kabul edilmeyen duadan, korkmayan kalpten ve doymayan nefisten sana sığınırım.”*⁹⁶ dualarıyla fayda veren ilme sahip olmayı arzu ederken faydasız ilimden uzak olmayı istemiştir. Nitekim Resul-ü Ekrem’in (sas) *“Allah’ım, bana öğrettiklerinle beni faydalandır. Bana fayda verecek ilmi öğret ve ilmimi artır.”*⁹⁷ şeklindeki duası da sünnetin ortaya koyduğu bilgi ahlâkının mahiyetini açıkça izah etmektedir.

el-Camiu’s-Sahih’in “Kitabu’l-İlm” başlıklı bölümünü bu bağlamda incelediğimizde hadis ve sünnetin bilgi öğrenme ve öğretme usulü’nü inşa edişine de şahit olmaktayız. Buhârî, *“İlim Öğrenenler İçin Gün Belirlemek”* bab başlığı altında Abdullah b. Ömer (ra)’den Hz. Peygamber’in dinleyenlerin usanmaması için uygun vakitler belirlediğini aktarmakta⁹⁸, ilim öğrenen kimsenin çekingen olmaması gerektiğini ise *“İlim Öğrenmede Utangaçlık”* bab başlığı altında Tabiin âlimlerinden Mücahid’in (ö.104/722) *utangaç ve kibirli kimse ilim öğrenemez* ibaresini aktararak ortaya koymaktadır.⁹⁹

İlim talep eden kimsenin öğreneceği bilgi için uzak beldelere yolculuklar yapmasının bir ilim usulü olarak inşa edilmesine şahit olduğumuz *“İlim Talebi İçin Yola Çıkmak”* bab başlığı altında da, sahabeden Câbir b. Abdullah’ın

92 Müslim, “İmare”, 152.

93 Tirmizî, “İlim”, 3.

94 Bkz. İbn Mâce, “Mukaddime” 17.

95 Nesâî, İstiâze, 21.

96 İbn Mâce, “Sünne”, 23.

97 Tirmizî, “Deavât”, 128.

98 Buhârî, “İlim”, 12.

99 Buhârî, “İlim”, 50.

(ö.78/697) tek bir hadisi öğrenmek için kendisine bir ay yolculuk mesafesinde bulunan Abdullah b. Üneys el-Cüheni'nin (ö.54/674) yanına gitmesi örnek olarak aktarılmakta, ihtiyaç duyulan bilgiyi elde etmek için her türlü meşakkate katlanılması gerektiği ortaya konmaktadır.¹⁰⁰ Bununla birlikte, ilim talep eden kişinin, hayâtî ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla geçimini kazanma konusunda çalışmaktan gafil olmaması ve kendisinin bu nedenle bulunamayıp da kaçırdığı konuları başkalarına sorma konusunda gayretli olması hususu da “İlmi Nöbetleşe Öğrenmek” bab başlığı altında, ticaretle uğraşan Hz. Ömer ve ensardan bir komşusunun benimsediği, Hz. Peygamber’in yanına gün aşırı sırayla gitme yöntemlerine dair aktarılan hadislerle tavsiye edilmektedir.¹⁰¹

İlim öğrenirken ve öğretirken kolaylaştırıcı bir üslup benimsemeyi tavsiye eden Hz. Peygamber (sas); kolaylaştırınız zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz (يَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا، وَيَسِّرُوا، وَلَا تُتَّقِرُوا)¹⁰² buyurarak takip edilmesi gereken metoda işaret etmekte; bununla birlikte Buhârî, “Anlayamamaları Korkusuyla İlmi Yalnız Onu Anlayabilecek Kimselere Öğretmek” bab başlığı altında da “İnsanlara onların anlayabilecekleri şekilde konuşun.”¹⁰³ beyanını aktarmakta ve insanların kavrayışlarının birbirinden farklı olabileceği ihtimalinin bilgi paylaşım usûlü açısından dikkate alınması gerektiği hususunu ortaya koymaktadır.

İslam düşüncesinde bilgi ahlaki, hukuku ve usûlünü tesis etmesi açısından ve bilginin kaynağı olması bakımından hadis metinleri, medeniyet inşâsında epistemolojik kaynak olarak rol üstlenmiş; aynı zamanda insanları ilme yönlendiren bir unsur olarak işlev görmüştür. İslam medeniyet tarihi, geniş boyutlarıyla düşüncecek olursak miladi on yedinci yüzyıla kadar bazı kısa molalar dışında yükselişinden bir şey kaybetmemiştir.¹⁰⁴ Ancak ne zaman ki, ilimden uzaklaşmış bu büyük coğrafyanın insanları o zaman duraklama, gerileme, üretememe ve dolayısıyla sömürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır.¹⁰⁵ Özellikle, modern dönemde Hz. Peygamber’in mesajlarının sadece ders kitaplarının arasında ya da takvim yapraklarının arkasında kalan bir mesaj gibi algılanması ve hadislerin sanki bugüne değil sadece düne

100 Buhârî, “İlim”, 19.

101 Buhârî, “İlim”, 27.

102 Buhârî, “İlim”, 11.

103 Buhârî, “İlim”, 49.

104 Bkz.: Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, s. 58.

105 Çetinkaya, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, s. 166.

hitap eden bir özelliğe sahip olduğu izleniminin sürdürülmesi, modernitenin baskısı altındaki dimağlarda İslam Medeniyeti'ni yeniden ihya edecek bilincin oluşmasına engel olmaktadır. Bunun önüne geçebilmek için hadis metinlerinin dünyevi/uhrevi bilginin kaynağı oluşundan ve bilgi ahlâkının, hukukunun ve usûlünün tesisindeki yönlendiriciliğinden yeniden istifade etmek kaçınılmaz bir ihtiyaçtır.

Değer Tasavvurunun İnşa ve İhya Kaynağı Olarak Hadis ve Sünnet

İslam'ın iki temel kaynağından birisi olan hadis ve sünnet, insan hayatında ontolojik ve epistemolojik olarak “iman” ve “ilm” kavramlarını merkezî bir konuma yerleştirirken, bu iki kavrama bağlı olarak teşekkül eden bir değer tasavvurunun varlığını da gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda, “Muhakkak ki, iman edip salih amel işleyenler, yaratılmışların en hayırlısıdır”¹⁰⁶ ayeti, müslüman bireylerin hayatında baştan sona bir değişimi öngören bu değer tasavvurunun temel karakterinin¹⁰⁷ “amel-i salih” kavramı ekseninde somutlaştığını gösterirken; bu değer ve aksiyon düşüncesinin niteliğini ve mahiyetini yönlendiren kurucu unsur vasfıyla ise “edeb” kavramı, hadis literatüründe merkezi bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Buhârî'nin, *el-Camiu's-Sahih* adlı eserinde “Kitabü'l-Edeb” başlıklı ayrı bir bölüme yer vermesine rağmen, geniş anlamda ahlak ve adaba dair derlediği hadis ve haberleri ihtiva eden *el-Edebü'l-Müfred* adlı müstakil bir eseri kaleme alarak İslam düşüncesinde “edeb” kavramını, bütün fiil ve tutumları yönlendiren bir unsur olarak benimsemesi¹⁰⁸; bu kavramın “farz, vacip ve Hz. Peygamber'in sünnetindeki müekked ve zevâid sünnet dışında kalan davranışlar bütünü”¹⁰⁹ şeklinde, salt fikhî bir bakış açısıyla değerlendirilmesinin yeterli olmayacağını göstergesi niteliğindedir.

Bu bakış açısıyla kaleme alınan Ebü'l-Hasan el-Maverdi'nin (ö.450/1058) *Edebü'd-dünya ve'd-din* adlı eserinde, “Edebü'l-ilm”, “Edebü'd-din”, “Edebü'd-dünya” ve “Edebü'n-nefs” başlıklarıyla dînî ve dünyevi hususların tamamında “edeb” kavramının ehemmiyet taşıdığına işaret edilmesi de, bu hususta kurucu ve inşa edici bir kavram

106 el-Beyyine, 98/7

107 el-Bakara, 2/82; Âli İmrân, 3/57; en-Nisâ 4/57,124,173; el-Mâide, 5/69; el-Araf, 7/42; er-Ra'd, 13/29.

108 Bkz.: el-Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s.33,34,35,36, vd.

109 Bayındır, “Adab”, I/334; Çağırıcı, “Edep”, X/414.

olarak “edeb”in esas kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Said Nursi, edeb kavramını hayatın tamamına hâkim olan bir hususiyet olarak vasıflandırmakta ve “*Sünnet-i seniyye edeptir. Hiçbir meselesi yoktur ki, altında bir nur, bir edep bulunmasın*”¹¹⁰ beyanı ile da hadis ve sünnetin özünün edeb olduğuna işaret etmekte, değer ve eylem tasavvurunun yönlendirici kavramı olarak “edeb”in ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

Bu değerlendirmelere istinaden, çalışmamızın bu kısmında *el-Camiu’s-Sahih*’in “Kitabu’l-Edeb”ini ve bizatihi değer tasavvurunun eyleme dönüşümünü tasvir etmesi nedeniyle de “Kitabu’l-Cihad” başlıklı bölümünü esas alarak hadis ve sünnetin Müslüman bireyin değer tasavvurunu ifade eden “amel-i salih” kavramını nasıl şekillendirdiğini irdelleyeceğiz. Bu gayreti ortaya koyarken de amel-i salih kavramının anlam alanı içerisindeki; “asalet”, “basiret-firasat” ve “cihad”dan müteşekkil üç temel ayırd edici vasfi esas alacak, müslüman bireyin medeniyet oluşturu tutum ve davranışlarının hadislerle nasıl yönlendirildiğinin izini sürmeye çalışacağız.

Değer Tasavvurunun İnşâı: Asalet

Allah’tan başkasına boyun eğmemeyi gerektiren bir duruşla dünyayı okumayı ifade eden *asalet* kavramı, İslam Medeniyeti’nde Müslüman’ın gerek çevresindeki bireylerle gerekse yaratılmış her varlıkla iletişimini hangi üslupla tesis etmesi gerektiğine işaret etmektedir. Kelime anlamı itibarıyla, “Asalet”; aslı olma, aslı ve kökeni itibarıyla üstün bir durumda olma anlamına gelmektedir.¹¹¹ Sözü edilen “asıl” ve “köken” ise toplumsal hayatta “kan bağı” olarak anlaşılmaktadır. Ancak, bir şahsa, vasıfları nedeniyle idari erk ya da toplum tarafından asalet ifade eden bir unvan verilmiş olsa da, bu özellikler, birkaç nesil sonra yok olabilir. O halde, “kan asaleti” aslı olmayan bir şeydir. Çünkü, bu durum seçkin bir çevrede dünyaya gelme şansını yakalamakla ferdin kazandığı varsayılan bir değere karşılık gelmektedir ve bir gayretin, çalışmanın ve nefisle yapılan mücadelenin mükâfatı olarak elde edildiği bilinen bir netice değildir. Ve her zaman tamamen iyi vasıfları yansıması da imkânsızdır.¹¹² Bu nedenle İslam’da asalet; soy, geçmiş ve köken algısı üzerine inşa edilmemiştir. Nitekim Allah Resulü’nün (sas) “... *Kişinin*

¹¹⁰ Nursi, *Lem’alar (11. Lema)*, s. 54.

¹¹¹ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, XI, 16; Akalın, *Türkçe Sözlük*, s. 162.

¹¹² Bkz.: Bilgiseven, “Asalet”, XII/7.

asaleti güzel ahlakıdır..."¹¹³ hadisi bir kavram olarak *asalet ile güzel ahlak ve salih amel arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta, Müslüman bireyin insan ve âlem tasavvurunu inşa etmektedir. Binaenaleyh, bu bilince sahip kimseler, çevresindeki insanları ya dinde kardeş olarak, ya da hilkatte eş olarak*¹¹⁴ görmüş ve İslam Medeniyeti bu bilinçle inşa edilmiştir.

Bu hususta "Kitabu'l-Edeb"¹¹⁵ de Buhârî, "*Sizin en hayırlınız ahlâkı en güzel olanınızdır*"¹¹⁵ hadisini aktarmış ve Allah Resulü'nün (sas) inananlara gösterdiği hedefin mahiyetini ortaya koymuştur. Aynı bölümde nakledilen, "*İnsanların ilk Peygamberlikten beri duyageldikleri sözlerden biri utanmazsan dilediğini yap! sözüdür.*"¹¹⁶ hadisiyle de haya duygusunun ahlâkın en temel ögesi olduğu dikkatlerimize sunulurken, hiçbir sınır tanımadan nefsinin her dilediğini yapacak kişinin esasen kendisini kıymetli kılan en temel değerden uzaklaşmış olacağına işaret edilmiştir.

Hz. Peygamberin, "*Merhamet etmeyene merhamet edilmez*"¹¹⁷ beyanıyla, "Kitabu'l-Edeb"¹¹⁸ te, bütün yaratılmışlarla hangi üslupla iletişim kurulması gerektiği ortaya konulmakta ve inşa edilen iletişim ahlakıyla sadece insanlara değil canlıların tamamına karşı bilinçli bir değer tasavvuruna sahip olmaya inananlar yönlendirilmektedir. Hatta, "*Allah'a ve ahiret gününe imân eden kimse, komşusuna eziyet etmesin. Allah'a ve ahiret gününe imân eden, misafirine ikramda bulunsun. Allah'a ve ahiret gününe imân eden kimse, ya hayır söylesin veya sussun.*"¹¹⁸, "*Cebrail bana komşu hakkında o kadar aralıksız tavsiyede bulundu ki, komşuyu varis kılacağımı zannettim*"¹¹⁹ hadisleriyle de, kişinin hayatına hâkim kılması gereken "amel-i salih" ortaya koyma hedefinin mahiyeti detaylı örnekleriyle izah edilmektedir.

Bu izahların ötesinde "Kitabu'l-Edeb"¹¹⁹ te hadislerle insanın eylem ve tasarruflarına bir karakter kazandıracak ilkelerin inşa edilmesine de şahit olmaktayız. Bu hususta insan fiil ve tasarruflarını yönlendiren, "*Muhakkak ki doğruluk, insanı iyiliğe, güzelliğe yöneltir, iyilik ise cennete iletir. Kişi doğru konuşa konuşa nihayet Allah katında siddik/çok dürüst olarak yazılır. Şüphesiz yalan fücür, kötülüğe yönlendirir, fücür ise, ateş/cehenneme iletir. Kişi yalan söyleye söyleye nihayet*

113 İbni Mâce, "Zühd", 24.

114 İbni Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XVII/32.

115 Buhârî, "Edeb", 38, 39.

116 Buhârî, "Edeb", 78.

117 Buhârî, "Edeb", 27

118 Buhârî, "Edeb", 31

119 Buhârî, "Edeb", 28

*Allah katında kezzab/çok yalancı olarak yazılır*¹²⁰ hadisi ayrıca üzerinde durulması gereken niteliktedir.

“Amel-i salih”in sadece, ismi ve türü belirli bir davranış olmadığının; aslında doğruluğu, iyiliği ve güzelliği hedefleyen ve temin eden her tavrın, âhîret saadetine vesile olması yönüyle bu kavram kapsamında değerlendirilebileceğinin delili olan bu beyan, aynı zamanda hadislerin hangi vasıflarıyla medeniyet kurucu mahiyet taşıdıklarını da göstermektedir. Nitekim kişinin sadece bu hadisi bile hayatının merkezine yerleştirmesinin bireysel ve toplumsal dönüşümün çok kısa sürede gerçekleşmesi sonucuna sebebiyet vereceği âşikardır.

Değer Tasavvurunun Bilinçle Donatılması: *Basiret ve Firaset*

Kelime anlamı itibarıyla “görme, idrak etme, şahit olma, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi”¹²¹ gibi anlamlara gelen “*basiret*” sahibi olma, yani ıstılahi olarak arınmış bir yürekle iyiyi ve kötüyü güzeli ve çirkini birbirinden ayırt etme niteliğini taşımak¹²² da Müslüman bireyin insan ve âlem tasavvuruna hayat veren önemli bir belirleyendir.

Onurlu, ahlaklı ve karakterli bir kişiliğe sahip olmak asalet kavramı çerçevesinde tanımlanabilecekken, bu kimliği hakkıyla korumak ve yaşatmak için ise basiret sahibi olmak gerekmektedir. Bu kapsamda basiret sahibi olmak iyiyi-kötüyü, güzeli-çirkini, haramı-helali ayırt edebilecek niteliklerle donanmayı ifade etmektedir. Basiret sahibi olma bilincine işaret eden, *el-Camiu's-Sahih*'in “Kitabu'l-Edeb” başlıklı bölümündeki Hz. Peygamber'in “*Mümin bir delikten iki defa ısırlmaz*”¹²³ hadisi, müminleri tedbirli ve bilinç sahibi olmaya yönlendirmekte ve eylem/aksiyon insanı olarak kendisine ve içinde yaşadığı topluma değer katmakla mükellef olan insanın, hayat karşısındaki tutum ve davranışlarının keyfiyetini belirlemektedir. Bu ilkeye göre hareket edecek Müslüman bireyin aldatması ve aldanması söz konusu olmayacaktır. Hattâbî (ö.388/998), hadisin ihbar sîgasında olsa da emir ifade ettiğini, dolayısıyla Peygamberimizin, gerek dünya gerek din işlerinde Müslüman'ın uyanık, titiz ve kararlı olmasını, gafleti bırakıp peş peşe aldanmaya

120 Buhârî, “Edeb”, 69.

121 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/65-66; Akalın, *Türkçe Sözlük*, s. 259.

122 el-En'âm 6/50, 104; Hüd 11/24; el-İsrâ 17/72; en-Neml 27/81, Detaylı bilgi için bkz.: Uludağ, “Basiret”, V/103.

123 Buhârî, “Edeb”, 83.

meydan vermemesini emrettiğini söylemektedir.¹²⁴ Yani hadis metninde *ısırlımaz/sokulmaz* denmekle, sokulmasın, dikkat etsin buyrulmaktadır. Bir nitelik olarak “basiret”i kendi kişiliğinin bir parçası haline getirebilen bireylerden oluşması amaçlanan İslam toplumu ve medeniyetinde; bu kavramın mahiyeti gereğince insanın kendisini çevreleyen olay ve tutumları yorumlaması ve tutum geliştirmesi hedef olarak belirlenmiştir.

Basiretin daha da ötesinde bir kavrayış ve sezinlemeyi ifade eden *fırsat* ise, sözlükte “keşfetme, sezme, ileri görüşlülük” anlamlarına gelmekte¹²⁵, ıstılâhî olarak da bilmenin de ötesine geçerek bir bilinç sahibi olabilmeyi, basiretin daha da derinleşmesini, insanın varlık ve olayların iç yüzüne vakıf hale gelme durumunu ifade etmektedir.¹²⁶ “Basiret” ve “*fırsat*” kavramları içerdikleri kavrama ve anlama ufğunun bünyesinde, İslam Medeniyeti'nin canlı temsilcileri olarak Müslüman bireylerin, çevreleri ile iletişim kurarken dünyanın ahiretin tarlası olduğu bilincine sahip olmalarını¹²⁷ ve başıboş bırakılmadıkları¹²⁸ bilincini her daim taşımalarını da ihtiva etmektedir. Bu bilinç, nebevi öğretisi esas alınarak miladi yedinci asırdan bugüne tesis edilen İslam Medeniyeti'nin inşa edilmesinde belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim kişinin değerini ve sorumluluklarını bilmesinin ve Hakk'ın rızasına ulaşmak için hangi adımların atılması gerektiğine vakıf bir şekilde hareket etmesinin nihayetinde “*fırsat*”i yakalayan bir Müslümanı Allah Resulü (sas), “*Müminin fırsatından sakının, mümin Allah'ın nuruyla bakar.*”¹²⁹ beyanıyla tasvir etmekte, Müslüman bireyin temel niteliklerinden birisi olarak vasıflandırmaktadır.

Değer Tasavvurundan “Eylem”e: *Cihad*

Üstün ahlakıyla ve olgun kişiliğiyle “asalet”, derin tahlil ve anlama kabiliyeti ile de “basiret” ve “*fırsat*” sahibi olma niteliklerini elde eden mümin; her biri salih ameli tesis eden bu değerlerin rehberliğinde dönüştürücü bir ameli -bir başka deyişle aksiyonu- artık hayatına hâkim kılabilen durumdadır. Bu durum, değer tasavvurunun fiilen eyleme dönüşmesi anlamına

124 Hattabi, *Meâlimü's-sünen*, IV/119.

125 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI/159.

126 Herevî, *Kitabu Menâzilu's-Sâirin*, s.21; Tahânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, II/1123.

127 Bkz.: Buhârî, “Rikak”, 3.

128 Kıyame, 75/36.

129 Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'an”, 16.

gelmektedir ki, İslam düşüncesinde “cihad” kavramı tam anlamıyla bu aksiyon ve eylemi ifade etmektedir.

Bir fıkıh terimi olarak daha çok Müslüman olmayanlarla savaş anlamında kullanılan “cihad”; ıstılahta Allah yolunda can, mal, dil, kalem ve bütün diğer vasıtalarla çaba sarf etmek, kullar yararına mutlak adalet esasına dayanan ilahi mesajı insanlığa ulaştırmak, iyiliği emredip kötülükten men etmeye sakındırmak, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek anlamında kullanılmıştır.¹³⁰

Bu kullanımlardan şunu anlamaktayız ki; cihad kavramı, tek boyutlu bir anlama indirgenerek mutlak anlamda sadece savaş olarak algılanabilecek bir niteliğe sahip değildir. Nitekim, Hz. Peygamber’in “Asıl mücahid nefsiyle cihad edendir”¹³¹, “Mücahid Allah’a itaat hususunda nefsiyle cihad edendir”¹³² şeklindeki beyanları cihadın sadece savaş anlamına gelmediğini de göstermektedir.

Müslüman bireylerin aksiyon insanı olarak vasıflandırılışının izlerini el-Camiu’s-Sahih’in “Kitabu’l-Cihad” başlıklı bölümü üzerinden sürdürdüğümüzde de Hz. Peygamber’in savaş boyutuyla cihad için izin isteyen kadına “siz kadınların cihadı hacdır”¹³³ şeklinde mukabelede bulunmasına ve aynı tür cihad için izin isteyen erkeğe de “ana-babasına hizmet etmesinin cihad olduğunu”¹³⁴ ifade edişine şahit olmaktayız. Allah Resulü’nün (sas) bu değerlendirmeleri “cihad”ın tek bir anlama indirgenemeyecek kadar geniş bir anlam alanına sahip olduğunu göstermektedir. Bu değerlendirmelerden şunu anlamaktayız ki, Allah (cc.) yolunda silahla mücadele bir tür cihad olmakla birlikte cihadın geniş anlamı Allah’ın rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak için yapılan her türlü faaliyet ve gayreti içerisine almaktadır.¹³⁵ Nitekim muteber kaynaklarda ilmî cihadın savaş boyutuyla cihada göre daha önemli ve kapsamlı olduğu vurgulanarak; ilmî cihadın asıl, kılıçla cihadın ise fer’i olduğunun ifade edilmesi bu kapsamda anlaşılabilir. Çünkü bütün kötülüklerin sebebi cehalettir ve cahillik de ancak ilimle giderilebilir.¹³⁶ “Kitabu’l-Cihad”da Buhârî’nin, “Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, fakat buna mecbur kaldığınız takdirde tahammül edin, Allah’tan daima esenlik ve

130 Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâi’*, VII/97; Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rifât*, s. 90. İbn Abidîn, *Reddü’l-muhtâr*, III/217.

131 Tirmizî, “Cihâd”, 2

132 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/21.

133 Buhârî, “Cihâd”, 62

134 Buhârî, “Cihâd”, 137.

135 Bkz.: Eren, *Kur’an’ın Işığında Cihâd ve Savaş*, s.30.

136 Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’an*, III/174.

barış dileyin”¹³⁷ şeklindeki hadisi şerifi aktarması, kılıçla cihadın da aslî hedef olarak belirlenen bir fiil değil, şartlara göre benimsenen bir davranış olduğu tespitini destekler niteliktedir.

Buhârî'nin, “Kitabu'l-Cihad”da “Allah Rızasını gözeterek oruç tutmanın fazileti” (بَابُ فَضْلِ الصَّوْمِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ) bab başlığına¹³⁸ yer vermesi ve bu babda “Kim Allah rızası için bir gün oruç tutarsa Allah o kimsenin yüzünü Cehennem ateşinden yetmiş yıl uzak tutar”¹³⁹ şeklindeki hadisi, içerisinde cihad kavramı yer almamasına rağmen cihad kitabında aktarması, “cihad” kavramının kapsam alanının ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.¹⁴⁰ Bu bölümün ardından Allah yolunda harcama yapmanın fazileti (بَابُ فَضْلِ النَّقْفَةِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ) babı başlığı altında da “... Bu dünya malını hakkıyla alan ve onu Allah yolunda, yetimlere, fakirlere tahsis eden zengin Müslüman ne hayırlı kişidir! Dünya malını haklılıkla almayan kişi de daima yiyen, bir türlü doymayan obur gibidir. Kıyamet gününde bu mal kendi sahibinin cimrilğine bir şahit olacaktır”¹⁴¹ şeklindeki hadisi aktaran Buhârî'nin, cihad kavramının sadece harbi ve harp eden kimseyi kapsamadığını delillendirircesine, elindeki maddi imkânını ihtiyaç sahipleriyle paylaşmanın da bir tür cihad olduğunu ortaya koyması cihad kavramının geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğunu göstermektedir.

“Yolculukta arkadaşının eşyasını taşıyan kimse babı” şeklindeki bir bab başlığına da “Kitabu'l-Cihad”da yer veren Buhârî, “Her bir parmak kemiğinin, bahsettiği iyilik ve hizmete karşı bir sadaka vardır. Her bir gün içinde hayvanına binmek veya eşyasını yüklemek isteyen kimseye yardım etmek, hayvanına bindirmek veya eşyasını yüklemek de bir sadakadır. Güzel bir söz de bir sadakadır. Namaza gitmek yolunda sahibinin attığı her adım da büyük bir sadakadır. (İhtiyacı olana) yol göstericilik yapmak da bir sadakadır”¹⁴² hadisini bu bab altında aktararak “sadaka” kavramını cihad kitabında anlamlı bir şekilde sunmakta, Müslüman bireyin eylem ve aksiyon insanı olarak İslam Medeniyeti'ni tesis ederken takip etmesi gereken hayat üslubunu ortaya koymaktadır.

Nitekim, “Kitabu'l-Cihad”da “Emanet Malında Hıyanet” şeklinde bir bab başlığına da yer veren Buhârî, Hz. Peygamber'in kamu malına hainlik edilmemesi gerektiğini beyan eden “Sakın sizden birinizi kıyamet gününde omzunda meleyen bir koyunla, öbürünü omzunda homurdayan bir atla

137 Buhârî, “Cihâd”, 112.

138 Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, IV, 26.

139 Buhârî, “Cihâd”, 36.

140 Nitekim bu hadis, *el-Müslim'in Câmiu's-Sahîh'inde*, *Kitâbu's-Siyâm* bölümünde “Güç yetirebilenin Allah yolunda oruç tutmasının fazileti” başlığı altında da aktarılmaktadır. (Bkz: Müslim, *Siyâm*, 31.)

141 Buhârî, “Cihâd”, 37.

142 Buhârî, “Cihâd”, 71.

bulmayayım..."¹⁴³ hadisini aktarmakta, hemen devamında ise "*Millet Malından Çalınan Az Şeyin Hükmü*"¹⁴⁴ başlığı altında da, kişinin hakkı olmayan az miktarda bir malı dahi kendi zilliyetine geçirmesi halinde, bu kişinin akibetinin cehennem olacağını haber veren hadisi aktarmaktadır.

Bütün bunlar şunu göstermektedir ki, "cihad" Müslüman bireylerin değer tasavvurunu eyleme/aksiyona dönüştürmelerini temin eden bir kavram olarak önem arz etmekte, "iman"ın ardından "amel-i salih"le hayatını donatması gereken Müslümanların eylem/aksiyon üsluplarını şekillendiren bir değer olarak karşılık bulmaktadır.

"Asalet", "basiret-firaset" ve "cihad" kavramları ile ana unsurlarını tasvir ettiğimiz, Müslüman bireyin eylem ve aksiyonunu ifade eden, "salih amel" kavramı kapsamında şu beyan edilebilir ki; bireyin bizzat fiil ve eylemlerine esas teşkil etmesi nedeniyle hadis ve sünnet, İslam Medeniyeti'nin inşâsında ve ihyasında varoluşsal bir değer taşımaktadır. Modern dönemde kendini öteki karşısında tanımlamakta zorluk çeken ve mağlubiyet psikolojisi ile hayatı anlamlandıran Müslüman toplumlar, İslam toplumunun ve medeniyetinin can damarlarına yeniden hayat suyunun ulaşmasını sağlamak için hadis ve sünnetin taşıdığı bu varoluşsal değere gereken özeni göstermekle mükelleftirler.

Sonuç

İslam Medeniyeti, tarihinin ilk döneminden itibaren sürekli daha iyiye ve daha mükemmele taraf olarak bir gelişim süreci içerisinde olmuş, modern dönemde ise bilgi üretme ve üretilen bilgiyi kullanma açısından durağan bir süreç içerisine girmiştir. Bunun bir sonucu olarak günümüzde, nüfus açısından çoğunluklar halinde olmalarına rağmen siyasi, sosyal, ekonomik vb. alanlarda azınlık ve ta'biyet psikolojisine sahip, kendi ilmî birikimlerinden habersiz Müslüman kitlelerin varlığından bahsetmek yanlış olmasa gerektir. Bu psikolojiye sahip kitleler günün hâkim kültür ve medeniyetleri karşısında ya etken bir tavır benimseyecek ya da kendi medeniyetinin temel dinamiklerinden habersiz, bir başka gücün yörüngesinde hareket etmeyi davranış biçimi olarak kabul edeceklerdir. İşte bu noktada, Müslüman bilincinin yeniden ihyasını temin etmek ve İslam Medeniyeti'nin "durağan medeniyet" vasfından öte, bilgiyi üretmede önderlik yapan "canlı medeniyet" niteliklerine sahip olabilmesini temin etmek için Hz. Peygamber'in, dolayısıyla da

143 Buhârî, "Cihâd", 88.

144 Buhârî, "Cihâd", 189.

hadis ve sünnetin, rehberliğinin işlevsel hale getirilmesine şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.

Bugün İslam dünyasının ana kaybı, -insanlığı “hikmet”e ulaştırarak- dini mübini İslam’ı hayata geçirme üslubu olarak ifade edebileceğimiz “hadis ve sünnet”i doğru anlamaktan ve yaşamaktan uzak oluşu, bir başka deyişle de varoluşsal anlamda evsizliğe mahkum edilmişidir. Vahyin rehberliğinde, yeryüzü mirasçısı olacak salih kulun inkişafını sağlamayı hedefleyen nebevi mesaj; modern dönemde, ya tamamen reddiye ya da yaşanılmaz derecede aşırı yüceltme tasavvurlarının dişlileri arasına hapsedilmekte, Müslüman birey ile hadis ve sünnet arasına bariyerler örülmektedir. Şu bir gerçektir ki; İslam Medeniyeti krize girerse hadis ve sünnet anlayışı da krize girmekte, aşırı yüceltme ya da reddetme yaklaşımları arasında sünnet ve hadis algısı krize girdiğinde de İslam Medeniyeti de kriz dönemini tecrübe etmektedir. Nitekim yaklaşık son üç asırdır İslam dünyasının içinde bulunduğu durum da bunun en bariz örneği niteliğindedir. Bütün bu tespitlere istinaden şunu ifade edebiliriz ki, İslam Medeniyetinde varlık, bilgi ve değer tasavvurunun kaynağı olarak hadis ve sünnet, tarihsel süreç içerisinde medeniyet inşasında nasıl birincil bir rol üstlenmişlerse, günümüzde de medeniyetin ihyâsında aynı fonksiyonel konuma ulaştığında Müslümanlar yeniden kendilerini ve içinde yaşadıkları toplumu dönüştürebilecek imkâna kavuşabilecek ve etken bir güç olarak tarih sahnesinde yer alabilecektir.

Kaynakça

- AÇIKGENÇ, Alparslan, “Yenileşmenin Felsefi Temelleri Karşısında İslam Medeniyeti”, -*İslam Gelenek ve Yenileşme- I. Uluslararası Kutlu Doğum İlmi Toplantısı*, İstanbul:1996, ss.273-285.
- AÇIKGENÇ, Alparslan, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İstanbul: İSAM, 2006
- AHMED, Absar, “İslam Bilgi Kuramını Keşfetmek”, içinde: Temel Yeşilyurt (der.) *Dini Bilginin İmkânı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- AHMED B. HANBEL, *Müsned*, İstanbul: Çağın Yayınları, 1992.
- AKYÜZ, Hüseyin, “Âlimler Peygamberlerin Varisleridir” Hadisinin İsnad Açısından Tenkid ve Tahlili, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/2, XI, 22, ss. 159-190.
- AKYÜZ, Hüseyin, “Âlimler, Peygamberlerin Varisleridir” İbaresinin Yer Aldığı Bir Hadisin Mutâbaat ve Şevâhid Açısından Değerlendirilmesi, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, XV/28, ss. 93-123.
- ÂŞİKKUTLU, Emin, “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahih’inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî’nin İman Yaklaşımı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000/19, s. 59-83.
- AYDINLI, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2011.
- BAĞCI, H. Musa, “el-Buhârî’nin Kader Konusunda Mu’tezile İle Münakaşaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, XLVI/1, s. 21-42.
- BAKAR, Osman, *Gelenek ve Bilim*, çev. Ercüment Asil, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- BAYINDIR, Abdülaziz, “Adab”, *DİA*, İstanbul: 1988, I/334.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, “Asalet”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2003, XII, ss.7-28.
- ÇAKIN, Kâmil, “Buhârî’nin Mürjice İle İman Konusunda Tartışması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, XXXII, s. 183-198.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü’s-sahih*, (I-IX), yy: Daru Tûgu’n-Necât, 1422/2001.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü’l-Müfred*, Beyrut: Daru’s-Sıddik, 1987.
- EL-CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, Beyrut: 1993.
- CÜNDİYYE, Betül Ahmed, *Medeniyet Olgusu*, (Kuruluş ve Çöküş Yasaları), İstanbul: Mana Yayınları, 2012.
- EL-CÜRÇÂNÎ, Ali b. Muhammed, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, thk. Abdülmünim Hanefî, Kahire: ts.
- EL-CÜVEYNÎ, Ebû’l-Meâlî Abdülmelik, *Ğıyasu’l-ümem fi iltiyâsi’z-zulem*, Beyrut: Dârul-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.
- ÇAĞIRICI, Mustafa “Edep”, *DİA*, İstanbul: 1994, X/412-414.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- ED-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl, *es-Sünen*, (I-IV), Suud: Daru’l-Muğni li’t-Teşri’, 2000.
- DAVUDOĞLU, Ahmet, “İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1996/1, 1-44.
- DÜZGÜN, Şaban Ali, “Aliya İzzetbegoviç ve Kurucu İrade Olarak İslam”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2009, VII, s.1-20.
- EBU DÂVÛD, Süleyman b. Eş’as b. İshâk el-Ezdi Ebû, *es-Sünen*, (I-IV), Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, ts.

- EREN, Mehmet, "Buharî'nin Sahih'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dinî Araştırmalar*, 2003, V/15, s.139-164.
- EREN, Şadi, *Kur'an'ın Işığında Cihad ve Savaş*, İstanbul: 1996.
- FAHREDDİN RÂZÎ, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Muhassal*, Kahire: ts.
- EL-GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Hucetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed, *İhya-u ulumi'd-dîn*, Beyrut: 1417/1997.
- EL-GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Hucetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed, *İlcâmü'l-Avam an İlmi Kelam*, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1994.
- GENCER, Bedri, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, İstanbul: Doğubatı, 2012.
- GÖRMEZ, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Bir Hadis-i Şerifinde Din Tanımı - Bir Hadisin Semantik Tahlihi", *-Diyanet İlmi Dergi- Peygamberimiz Hz Muhammed (SAV) Özel Sayısı-*, 2003, s. 331-338.
- HALİL, İmâduddîn, *İslam Tarihi, -Bir Yöntem Araştırması-* çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul: 1985.
- HATTÂBÎ, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, *Meâlimü's-Sünen (Şerhu Süneni Ebî Davud)*, (I-IV), Haleb: Matbaatu'l-İlmiyye, 1932.
- HUSAİN, Sirajul, "Islamic Science: The Making of a Formal Intellectual Discipline", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, X/3, 1994, ss.305-311.
- HOBBS, Thomas, *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, London: 1651.
- EL-HEREVÎ, Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed Ensârî, *Kitabu menâzilu's-sâirin*, Kahire: Matbaatü Meahid el-İlmî, 1908.
- İBN ABİDİN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Beyrut: ts.
- İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtûbî en-Nemerî, *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, Fas: Vizaretu Umumi'l-Evkaf, 1387.
- İBNİ EBİ'L-HADÎD, Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah, *Şerhu Nehcü'l-Belâğâ*, Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1378.
- İBN HALDUN, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldun*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.
- İBN HALDUN, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, nşr. Ali Abdulvahid el-Vafî, Kahire: Daru'n-Nahda, ts.
- İBN MÂCE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk.: Muhammed Fuat Abdulbaki, (I-II), Beyrut: Daru İhyau Kütübi'l-Arabi, ts.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, (I-XV), Beyrut: Dâru Sadır, 1414.
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk: Muhammed Fuat Abdulbaki, Beyrut: Daru'l-Marife, 1379.
- EL-İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *el-Müfredât*, Beyrut: ts.
- EL-KÂSÂNÎ, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâiü's-sanai' fi tertibi's-şerâi*, Beyrut, ts.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Camiu's-Sahih", *DİA*, İstanbul:1993, VII/114-123.
- KAPLAN, Yusuf, "Tarihi Kırılma, Varoluş ve Hakikat Arayışı ve Medeniyetin Hayatiyeti", içinde: Schweitzer, *Medeniyet Felsefesi*, ss.163-183.
- KARAKOÇ, Sezai, *İslam'ın Dirilişi*, İstanbul: Diriliş Yayınları, 1995.

- KUTLUER, İlhan, "medeniyet", *DİA*, İstanbul: 1997, XXVIII, 296-297.
- KUTLUER, İlhan, "ilm", *DİA*, İstanbul: 2000, XXII, 109-114.
- EN-NEVEVÎ, Ebu Zekeriya, *el-Minhâc şerhu Sahihi Müslim*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1392.
- MALİK B. NEBÎ, *Çağdaş Temel Konular*, (çev. Veysel Uysal), İstanbul: 1983.
- MERİÇ, Cemil, *Kültürden İrfana*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- EL-MUBAREKFÛRÎ, Ebu'l-Alâ, *Tuhfetu'l-ahfezî bi-şerhi Câmii't-Tirmîzî*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- EL-MÛSLÎM, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *es-Sahih*, thk: Muhammed Fuad Abdülbaki, (I-V) Beyrut: Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, ts.
- EN-NESÂÎ, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünen*, thk: Muhammed Fuad Abdülbaki, (I-VIII), Halep: Mektebetu Matbuatu'l-İslami, 1986.
- NURSÎ, Bediuzzaman Said, *Lem'alar (11. Lema)*, İstanbul: Envar Neşriyat, 2003.
- ÖZPINAR, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- PEZDEVÎ, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Usûlu'd-dîn*, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- ROSENTHAL, Franz, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*, Leiden: Brill, 1960.
- ŞENTÜRK, Recep, *Açık Medeniyet*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- ŞERİATÎ, Ali, *Medeniyet Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- SCHWEİTZER, Albert, *Medeniyet Felsefesi*, İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2011.
- ŞULUL, Kasım, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- ET-TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. *Târik b. İvaddullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni*, Kahire: Daru'l-Harameyn, (ty).
- ET-TEFTAZÂNÎ, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Mekâsıd*, thk.: Abdurrahman 'Umeyra, Beyrut: 1993.
- TAHÂNEVÎ, Ali el-Farukî, *Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn*, Kahire: 1963.
- TAYLAN, Necip, "bilgi", *DİA*, İstanbul: 1992, VI/157-161.
- ET-TİRMÎZÎ, Ebü İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *es-Sünen*, (el-Câmü's-sahih), thk.: Ahmed Muhammed Şakir, (I-V), Mısır :1975.
- TOYNBEE, Arnold Joseph, *A Study of History*, Oxford: Oxford University Press, 1946.
- TUĞLU, Nuri "Mihne Olaylarını Doğuran Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Dini Araştırmalar*, 2005, VIII/23, s. 153-170.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Basiret", *DİA*, İstanbul: 1992, V/103.
- ÜNAL, Yavuz, "Nebevî Öğretide Estetik Tasavvuru", *VI. Dini Yayınlar Kongresi, -İslam-Sanat ve Estetik-(29-30 Kasım-1 Aralık 2013)*, Ankara: 2014.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, ty.
- Züheyr b. Harb, *Kitabu'l-İlm*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: 1994.